TEORİNİN PRATİĞE YANSIMASI: HZ. ÖMER DEVRİ SAVAŞ AHLAKI

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAZDAL
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Rize/Türkiye
mehmet.kazdal@erdogant.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9508-5283

Giriş

İnsanlık tarihinin kaderini tayin eden durumlardan birisi de savaşlar olmuştur. Savaşların temel nedeni olarak insanoğlunun karakterindeki varoluş mücadelesi gösterilebilir. İnsan karakterindeki mücadele ruhuna ket vurulup kontrol altına alınmadığında istemese de sosyal yaşantısı içinde birtakım hasmâne tutumlara giriştiği görülmüştür. Tarihi süreçte bu hasmâne tutum vesilesiyle, toplumsal çıkarlar ve denetimsiz hırslarla şekillenen savaş hukuku, çoğu zaman meşru müdafaa amacının ötesine geçerek, yakıp yıkma ve insanlık onuruna aykırı davranışların meşrulaştırılmasına yol açmıştır. Bunun mukabilinde Hz. Muhammed'in (a.s) tebliğcisi olduğu İslâm dini ise savaşa; yeryüzünde haksızlığın önlenmesi, Allah'ın dinine davetin önündeki engellerin kaldırılması ve meşru müdafaa gibi şartlar muvacehesinde onay vermiştir. Hz. Peygamber döneminde bazen bizzat kendisinin katıldığı bezen de bir sahabinin komuta ettiği irili ufaklı birçok savaş meydana gelmiştir. Bu savaşlar öncesinde Hz. Peygamber, ordusundaki askerlerini İslam'ın genel savaş kuralları hakkında bilgilendirmiş ve bu kurallara uymaları konusunda özellikle uyarmıştır.

Genel anlamda belirlenen kurallar, şahsi çıkar, ırk asabiyeti, maddi menfaat ve intikam gibi unsurlardan uzak durulmasını; zorunluluk bulunmadıkça düşmana ait hayvanlara, ağaçlara, tarım alanlarına, sivil yerleşimlere ve dini mekânlara zarar verilmemesini içermektedir. Bu kuralların ihlali durumunda ise Hz. Peygamber, zararların tazmini konusunda gereken hassasiyeti göstermiştir. Ancak, Hz. Peygamber'in vefatının ardından İslam'ın or-

taya koyduğu bu kuralların nasıl uygulandığı meselesi, dikkate değer bir konu olarak önemini korumaktadır. Müslümanlar Hz. Peygamber sonrası dönemde fetih faaliyetleri maksadıyla Arap yarımadasının dışına çıkmış ve birçok bölgeyi kontrol altına almıştır. Özellikle Hz. Ömer dönemi savaş ahlakına dair mezkûr kurallara Müslümanların uyup uymadığına dair sağlamanın yapılabileceği birçok fetih faaliyetinin yürütüldüğü zaman dilimi olması açısından önemlidir. Zira bu dönemde İran, Şam, el-Cezire, Mısır gibi önemli bölgelerde eş zamanlı olarak fetih faaliyetleri yürütülmüştür. Yine bu dönemde Kudüs, halife Ömer'in orduları tarafından İslam topraklarına dâhil edilmiştir. Bu fetihlerin farklı din ve ırklara karşı yapılmış olması da Müslümanların H. Ömer döneminde ötekine karşı yaklaşımlarını analiz etme imkânı tanımaktadır. Bütün cephelerde savaşan orduların insan kaynağı dikkate alındığında sıfır hatasız oldukları iddia edilemese de insanlık tarihinin savaş ahlakı açısından en problemsiz dönemini teşkil ettiğini ifade etmek gerekir

Bu çalışmada İslam Tarihinin önemli şahsiyetlerinden Hz. Ömer dönemindeki fetih faaliyetleri İslam savaş hukukuna uygunluğu açısından incelenmeye çalışılacaktır. Tebliğimiz iki bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde genel itibariyle savaşın kavramsal boyutundan, cahiliye savaş hukukundan ve İslam'ın bu hukuka dair ortaya koyduğu dönüşümden bahsedilecektir. İkinci bölümde ise Hz. Ömer dönemi farklı cephelerde yapılan fetih faaliyetleri esnasında İslam ordularının takındığı tutuma değinilerek bu tutumun İslam savaş ahlakına uygunluğu temel tarih kaynakları ve modern dönem çalışmaları bağlamında tartışılacaktır.

1. Savaşın Kavramsal Boyutu

İbn Haldun'un ifadesiyle, insanoğlunun yeryüzü serüveniyle hemen hemen aynı geçmişe sahip olan savaş olgusu,[1] Arap dilinde "*gaza (الغزو), cihad (جهاد) kıtal (قتال) ve harb (حرب)*" kavramlarıyla ifade edilmektedir.[2] Arapça sözlüklerde ise savaş kavramı genellikle (نقيض السلم) "barışın zıddı" olarak tanımlanmıştır.[3] Türk Dil Kurumu ise savaşı; "Bir toplumun, diğer bir topluma

---

1 İbn Haldûn Abdurrahman b. Muhammed. Mu*ḳaddime.* thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, (Dımeşk: Daru Ya'rûb, 2004), 1/457.

2 Bahsi geçen kavramların Kur'an'da hangi bağlamda kullanıldığına dair bir araştırma için bkz. Münir H. Bayatlı, *Kur'an'da Savaş Olgusu* (Araştırma Yayınları, 2009), 25-32.

3 Ebü'l- Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr, Lisanu'l-ʿArab (Kum: Neşr-ü Edebi'l-Havza, 1405), 1/302.

kendi iradesini dayatmak amacıyla tüm kaynaklarını ve güç unsurlarını seferber ederek gerçekleştirdiği sistematik saldırılar, iki veya daha fazla devletin, kendi taleplerini karşı tarafa kabul ettirmek ya da karşı tarafın taleplerine direnmek amacıyla diplomatik ilişkileri sonlandırarak silahlı güçler aracılığıyla çatışmaya girmesi", şeklinde tanımlamaktadır. Diğer bir tanımda ise savaşın, "*Karşıt güçlerin iradesini etkisiz hale getirmek ve kendi iradelerini üstün kılmak amacıyla başvurulan organize şiddet eylemleri"* olarak tanımlanabileceği ifade edilmektedir.[4]

Modern devletler hukuku kaidelerine göre genel itibariyle çıkar ilişkileri neticesinde ortaya çıkan bir durum olarak ifade edilen[5] savaşın, İslâm hukuku söz konusu olduğunda ise daha farklı bir anlam boyutuna sahip olduğu anlaşılmaktadır. İslam hukukuna göre cihad, "Allah'ın son ilahi dini olan İslam'ın yayılmasına engel teşkil eden güçlere karşı, mal ve canla mücadele etmek ve bu amaca ulaşmak için tüm çaba ve gayreti seferber etmek" şeklinde tanımlanmaktadır.[6] Her iki hukuk sisteminin savaş olgusuna bakışlarını oluşturan temel hareket noktalarının farklılık arz ettiği tariflerden anlaşılmaktadır. İslâm hukuku savaşı, Allah'ın insanlık için son din olarak seçtiği İslam'ın insanlara ulaşmasına engel çıkaranlara veya Müslümanların hâkim olduğu coğrafyaya karşı bir tehdit söz konusu olduğunda meşru görmekte ve bu durum onun savaş tanımına yansıdığı görülmektedir. Diğer seküler temelli modern hukuk tanımında ise savaşın tarafların meşru müdafaa olsun olmasın isteklerini rakiplerine kabullendirmeye yönelik yaptığı mücadele olarak tanımladıkları tespit edilmektedir.[7]

1.1. İslam Öncesi Dönemin Savaş Hukuku

İnsanın doğasındaki çatışmacı yapısının,[8] yeryüzü serüveninin başladığı ilk andan itibaren onu hemcinsleriyle mücadeleye ittiğini söylemek abartı olmaz sanırım. Bu çatışma durumu bazen bireyler arasında olurken bazen de topluluklar arasında meydana gelmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'e göre yeryü-

---

4 Mehmet Tanju Akad, Modern Savaşın Temel Kavramları (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 9.

5 Hugo Grotıus, *Savaş ve Barış Hukuku*, çev. Seha L. Meray (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1967), 17-18.

6 Ahmet Yaman, *İslam Devletler Hukukunda Savaş* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), 49.

7 Mehmet Nuri Ayyıldız, "İslâm Hukukuna Göre Savaş Hukuku", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Nisan 2023), 62.

8 *Kur'an-ı Kerîm Meali, çev. Halil Altuntaş -Muzaffer Şahin (Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), eş-Şems, 91/7-10.*

zündeki ilk çatışma Hz. Âdem'in iki oğlu arasında gerçekleşmiştir.[9] Toplulukların çatışması olarak ifade edebileceğimiz savaşların, tarihin her döneminde gerçekleştiği yazılı kaynaklar tarafından aktarılmaktadır. Bu hususta İbn Haldûn, savaşların nerdeyse insanlık tarihiyle aynı zamanda başladığını ifade etmiştir.[10]

İslam'ın bir din olarak ortaya çıktığı yedinci yüzyılın başında yeryüzündeki hâkim milletler arasında savaş hukuku konusunda herhangi bir farkın olmadığı ifade edilmektedir.[11] Örneğin o tarihte Hicaz Yarımadasında da mensupları bulunan Yahudilere göre savaş, düşman unsuru olarak ifade edilebilecek, kendilerinden olamayan her şeyi yok etmektir. Bu husus, Tevrat'ta savaş ve fetih pratiğine dair belirli ahlaki ve dini ilkeleri yansıtan bir anlatımla yer almaktadır.[12] Söz konusu pasajda, fethedilen bir şehirdeki tüm halkın ve onların sahip olduğu her şeyin, özellikle hayvanların, tamamen yok edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca, şehre ait tüm ganimetlerin sokak ortasında biriktirilip ateşe verilmesi gerektiği belirtilmektedir. İncilin farklı nüshalarında ise Mesih bir yönüyle insanlığı vazettiği ahlaki ilkeler çerçevesinde barışa davet ederken,[13] öte taraftan inancı uğruna savaş dâhil her türlü mücadeleyi de[14] haklı bir gerekçeye oturttuğu görülmektedir.[15]

Roma imparatorluğunun Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul ettiği miladi üçüncü asra kadar savaş konusunda pasif bir tutum takınan Hıristiyanlar, bu süreçten sonra savaşı meşru ve kutsal kabul etmeye başlamışlardır. Aziz Augustine savaş neticesinde ortaya çıkan hukuksuzlukların önlenmesi ve barışın yeniden tesisi için hükümdarın otoritesini de dikkate alarak birtakım kurallar tespit etmeye çalışmıştır.[16] Fakat buna rağmen insanlık tari-

---

9 *Kur'an-ı Kerîm Meali, çev. Halil Altuntaş -Muzaffer Şahin (Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Mâide, 5/27-31.*

10 İbn Haldûn, *Muḳaddime*, 1/457.

11 Yunus Macit, "Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber'in Sünnetinde Doğal ve Fiziki Yapının Masuniyeti", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1 (2005), 96.

12 Kitâbı Mukaddes (İstanbul: Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 2003), Yas.13:15-16; Kitâb-ı Mukaddes (İstanbul: Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 2003), Yas.20:13-17.

13 Kitâbı Mukaddes (İstanbul: Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 2003), Mat.5: 9,39-42.

14 *Kitâbı Mukaddes (İstanbul: Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 2003), Luk.12: 49-51*, ts.

15 Macit, "Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber'in Sünnetinde Doğal ve Fiziki Yapının Masuniyeti", 96.

16 Ferhat Akdemir, "Augustinus'un Devleti İlahi mi Beşeri mi?: Tanrı Devleti (de Civitate Dei) Üzerinden Eleştirel Bir Okuma Denemesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/1 (ts.), 323-325.

hinde Hıristiyan devletlerin/toplulukların döktükleri kan hiçbir topluluk tarafından dökülmemiş olduğu belirtilmelidir. Herkes tarafından bilinen Endülüs bunun en can alıcı örneği olarak karşımızda durmaktadır. Hıristiyanlar Endülüs'te, Müslümanlara ve Yahudilere maddi-manevi zulüm ve işkencenin her çeşidini uygulamışlardır.[17] Tabii bu sadece bir örnek, son çeyrek asırda "*Holy War*" sloganıyla başlayan katliamlar dizisi ise modern insan tarafından canlı yayınlarla izlenmektedir.

İslam öncesi Arap toplumunda savaşların temel sebepleri, maddi ve manevi olmak üzere iki ana kategoriye ayrılabilir. Maddi sebepler, toplumsal hayatta hayati öneme sahip olan kaynakların kontrolü etrafında şekillenmiştir. Bu kaynaklar arasında su kuyuları, mera alanları, deve ve at gibi temel geçim araçları yer almaktadır. Bu tür savaşlar, yaşamın sürekliliğini sağlamak amacıyla yapılan çatışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan, manevi sebepler daha çok toplumsal haysiyet ve onurla bağlantılıdır. Bu grup, liderlik mücadelesi, intikam alma, övünme, gurur gibi kişisel ve toplumsal değerlerle şekillenen çatışmalardır. Ayrıca, antlaşmaların ihlali, civar haklarının reddedilmesi ve bu tür davranışlara karşı duyulan kızgınlık da savaşın tetikleyicilerindendir. Araplar arasındaki bu savaşlar, toplumsal yapı ve değerler sistemine derinlemesine etki eden faktörlerle şekillenmiş ve dönemin savaş anlayışını belirlemiştir.[18] Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere cahiliye dönemi genel itibariyle haklının değil güçlünün hukukunun geçerli olduğu dönem olarak tanımlanabilir.

1.2. İslam Savaş Ahlakının Temel Kaideleri

İslam'da asıl olan barıştır. Savaş ise bir istisna olarak insanların barış ve huzur içerisinde yaşamasını sağlamak için bir zorunluluk olduğu kabul edilmektedir. Bu durum Kur'an tarafından da kayıt altına alınmıştır. Örneğin yukarıda cahiliye savaş ahlakıyla ilgili ifade etmeye çalıştığımız sınır tanımazlık Kur'an tarafından "fesat" olarak nitelenip yasaklamıştır.[19] Bununla birlikte hayatın bir gerçeği olarak kabul edilebilecek olan cihad ve onun bir alt birimi olarak kabul edilebilecek olan savaş, zulmün, fitnenin ve fesadın

---

17 Vehbe Zuhayli, *İslam Hukukunda Savaş*, çev. İsmail Bayer (İstanbul: İhtar Yayıncılık, 1996), 34-36.

18 Cafer Acar, *İslâm'da Savaş (Cahiliye ve Risâlet Döneminde Savaş Olgusu)* (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020), 112.

19 *Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş -Muzaffer Şahin. (Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009) el-Bakara, 2/205.*

önlenmesi için Müslümanlara bir görev olarak yüklenmiştir.[20] Bu meyanda Hz. Peygamber de: "Ey insanlar düşmanla karşılaşmayı dilemeyin Allah"tan afiyet isteyin. Onlarla karşılaştığınız zaman da sabırlı/dirençli olun ve bu durumda bilin ki cennet kılıçların gölgesi altındadır"[21] buyurmaktadır. İşte bu sebepledir ki, "İslam'da bütün çeşitleriyle savaş, şöhret, üstünlük, zorbalık, ganimet elde etmek, kişisel veya ulusal intikam gibi" dünyevi her türlü gayeden Kur'an ve Hz. Peygamber'in ifadelerinden de anlaşılacağı üzere arınmıştır.[22]

Savaş hukukuyla ilgili modern dönemdeki ilk düzenlemelerin "16 Nisan 1856 tarihli Paris Deniz Hukuku Beyannamesi" ile başladığı belirtilmektedir. Bunu takip eden yıllarda ise 1864'de Cenevre şehrinde resmi olarak ilk uluslararası konferans toplanmış ve "Savaş Alanında Yaralıların Durumunu İyileştirme Sözleşmesi'ni" imzalanmıştır. 1907'de ise Lahey'de "deniz savaşında yaralılara uygulanacak ilkeler" konulu bir sözleşme, 1929'da ise savaş esirlerinin durumu ile ilgili başka bir sözleşme imzalanmıştır.[23] Tespit edilen verilerden anlaşılmaktadır ki modern dönem savaş hukukuyla ilgili temel meseleler 19. yüzyılda konuşulmaya gündeme gelmeye başlamışken, bu meseleler daha hicri 2. asırdan itibaren fıkıh eserlerinde siyer, meğazi ve cihad gibi başlıklar altında kendine yer bulmuştur.[24]

İslam kendisinden önce herhangi hukuki bir hassasiyet ile sınırlandırılmayan savaşı, kayıt altına alarak ahlaki düzenlemeler getirmiştir. Öncelikle ifade etmek gerekir ki İslam savaş ahlakının temel kaideleri vahiy tarafından ortaya konmuştur. Vahyin tebliğine başlandığı ve yoğun işkence ve sıkıntıların çekildiği on yılı aşkın bir dönem savaşa izin vermeyen Kur'an, Müslümanların, Mekke'yi terk edip Medine'yi yurt edindikleri ilk andan

---

20 Bilgi için bkz. *Kur'ân-ı Kerîm Meali, çev. Halil Altuntaş -Muzaffer Şahin (Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), en-Nisâ, 4/75.*

21 *Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-HaccâcMüslim, el-Câmi'u's-ṣaḥîḥ, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkī (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), Cihâd, 20.*

22 Macit, "Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber'in Sünnetinde Doğal ve Fiziki Yapının Masuniyeti", 97.

23 M. Yasin Aslan, "Savaş Hukukunun Temel Prensipleri", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 21/79 (Kasım 2008), 237-238.

24 Bu nedenle 16. Yüzyıl doğal hukuk anlayışıyla ün kazanmış "Hugo Grotius'un (v.1645) kendisinden önce hiç kimsenin savaş ve barış hukukunu tümden ele almadığını söylemesi bu tarihî gerçekle bağdaşmadığı"belirtilmektedir bkz. Ahmet Özdemir, *İslam Hukukunda Uluslararası Kamu Düzeni ve Savaş Hukuku* (Ankara: Murat Kitabevi, 2017), 23-24,109-110.

itibaren dahi müşriklerin saldırılarına maruz kalmaya devam etmesi üzerine ancak savaşa izin vermiştir: "Kendilerine savaş açılan mü'minlere, zulme uğramaları sebebiyle savaş izni verildi. Allah onlara yardım etmeye elbette kadirdir. Onlar sırf "Rabbimiz Allah'tır" dediklerinden dolayı haksız yere yurtlarından çıkarılmış kimselerdir."[25] Bu durum İslam savaş ahlakının ilk kaidesi olan "meşru müdafaa" hakkının delili olarak ifade edilebilir. Bütün barış yolu denenmesine rağmen savaş kaçınılmaz ise o durumda Kuran'ın ifadesiyle savaş esnasında haddin aşılmaması karşı tarafa aynıyla mukabelede bulunulması İslam savaş ahlakının diğer önemli kaidelerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.[26]

Kur'an'ın savaş ahlakına dair ortaya koymuş olduğu temel kaideleri Hz. Peygamber bizzat kendi hayatında tatbik ederek ortaya koymuştur. Hz. Peygamber, orduları savaş için gönderirken İslam savaş hukukunun temel ilkelerini onlara şu şekilde hatırlatmıştır: "Allah'ın ve Resulü'nün ismiyle hareket edin. Hiçbir yaşlıyı, kadını veya çocuğu öldürmeyin. Düşmanların organlarını kesmeyin. Aşırı gitmeyip ıslah edici olun. İhsanda bulunun. Allah Muhsinleri elbette ki sever."[27] Hz. Peygamber (as.) bu ilkelere bizzat katılarak komuta ettiği veya katılmayarak bir sahabi komutasında gönderdiği irili ufaklı bütün savaşlarda sıkı sıkıya bağlı kaldığı tarihi kaynaklar tarafından bizlere aktarılmaktadır. Ayrıca Allah Resulü savaştan sonra galeyana gelerek yağma yapmayı ve işkence etmeyi de yasaklamıştır. "Kıyamet günü azabı en şiddetli olanlar; peygamberi öldürenler, insanları dalalete sevk eden devlet adamları ve insanlara işkence yapanlardır"[28] buyurmuştur.

Peygamberimizin vefatı sonrası İslam devletinin ilk halifesi olan Hz. Ebubekir de günümüze kadar gelen mektupları ve emirnameleri ile Hz. Peygamber'den tevarüs ettiği savaş hukukunun en ince detaylarını, ortaya koymuştur. Hz. Ebubekir Üsâme b. Zeyd'i Şam'a yolcu ederken Allah Resulü'nün savaş ilkelerini yeniden şu şekilde ifade etmiştir: "Aşırı gitmeyin, Masum insanları mağdur etmeyin, İşkence yapmayın, çocukları, kadınları,

---

25 *Kur'ân-ı Kerîm Meali, çev. Halil Altuntaş -Muzaffer Şahin (Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Hac Sûresi 22/39-40*, ts.

26 *Kur'ân-ı Kerîm Meali. çev. Halil Altuntaş -Muzaffer Şahin. (Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları,2009), el-Bakara, 2/190*.

27 *Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, es-Sünen (Beyrut: Mektebetü'l-Asriye), Cihâd, 82*.

28 Ebû AbdillâhMuhammed b. İsmail el-Buhârî, el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Daru Tavki'n-Necât, 1422/2001), Kitâbu'l-Mezalim ve'l-Gasb, 30..

yaşlıları katletmeyin, hurma ağaçlarını devirmeyin kesmeyin, meyveli hiçbir ağacı kesmeyin, yemek için hariç hiçbir deveyi koyunu boğazlamayın. Kendilerini manastıra kapatmış ibadetle meşgul kimselerle karşılaşacaksınız onları kendi hallerinde bırakın."[29] Hz. Ebubekir kendisinin savaş hukukuna dair uyarılarını dikkate almayarak hareket eden Amr b. As ile Şürahbîl b. Hasene'yi azarlayarak yaptıklarının doğru olmadığını savaştaki esas gayenin bu olmadığını ifade etmiştir.[30]

2.Teorinin Pratiği: Hz. Ömer Dönemi

Hz. Ebubekir hilafetinin ikinci yılında hastalandı ve hem Hz. Peygamber'in vefatında meydana gelen kriz ortamının tekrar oluşmasını engellemek hem de yeni başlayan fetihleri hareketlerinin sekteye uğratmaması maksadıyla kendisinden sonra Hz. Ömer'i halife olarak teklif etti.[31] Hz Ebubekir'in vefatının ardından Hz Ömer'e, selefinin bey'atinden daha geniş katılımlı bir bey'atin gerçekleştiği belirtilmektedir.[32] Hz. Ömer, halife seçilmesinin ardından yönetimde nasıl bir yol takip edeceğine dair işaretlerini yaptığı ilk konuşmada bu göreve layık olmasa da getirildiğini ve bundan sonra adalet üzere hareket edeceğini ifade etmiştir.[33]

Yukarıdaki ifadelerden Hz. Ömer'in devlet yönetiminde hayalperestliğe yer olmadığının farkında, dirayetli bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu farkında oluş onun on yıllık iktidarındaki başarısının sırrı olmalıdır. Bu durumun izlerini Hz. Ömer döneminde yaşanan ve İslam topraklarının ciddi bir şekilde büyüten fetih faaliyetleri esnasında da görmek mümkündür. Hz. Ömer'in halifeliği döneminde gerçekleştirilen fetih faaliyetleri, ön-

---

29 Mehmet Salih Arı, "Üsame b. Zeyd", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı, 2012), 42/362.

30 Ukbe b. Âmir'den rivayet edildiğine göre Hz. Ebubekir döneminde, Amr b. As ile Şürahbîl b. Hasene bir Hıristiyan beldesini fethettikten sonra başlarındaki patriğin kafasını keserek Medine'ye Halife Hz. Ebubekir'e göndermiştir. Bunun üzerine Halife: "Bizanslıların ve Farisilerin kötü sünnetlerine mi uyuyorsunuz! Bana kelle taşımayın. Bir haber ve mektup yeter bana" diyerek öfkesini ifade etmiştir bkz. *Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî Nesâî, Sünen-i en-Nesâî'l Kübra (Beyrut: Daru'l Kitabü'İlmiyye), Kitâbu's-Siyer, 8928.*

31 Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk (Mısır: el-Matbaatu'l-Huseyniye, ts.), 4/51.

32 Muhammed Abid Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, çev. Vecdi Akyüz (Mana Yayınları, 2018), 174-176.

33 İbn Sa'd Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *et- Tabakâtü'l-Kübrâ* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 3/275; Adem Apak, *İslam Tarihi 2* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 89.

ceki halife Hz. Ebû Bekir'in başlattığı askerî harekâtların devamı olarak ifade edilebilir. Bu duruma Hz. peygamberden tevarüs edilen dinin her tarafta duyurulması stratejisinin devam ettirilmesi açısından bakıldığında hiçte şaşırtıcı olmasa gerektir.[34] Belki burada esas üzerinde durulması gereken konu Hz. Ömer'in devri hilafetinde seleflerinden devraldığı İslam savaş hukukunun temel kaidelerine uygun harekete tarzını benimseyip benimsemediği meselesidir. Bundan sonraki satırlar bunun cevabını aramaya ayrılacaktır.

Öncelikle fetih faaliyetleri devam ederken nasıl bir ahlaki duruş sergileneceğine dair ilk izleri Halife Ömer'in Ebu Ubeyde b. Cerrah'ı Şam'a gönderirken söylediği şu cümleler üzerinden tespit edebilmekteyiz: "*Allah'ın adı ve yardımıyla gidin. Allah'tan zafer dileyerek gidin. Haktan ve sabırdan ayrılmayın. Allah yolunda küffarla savaşırken sakın sınırları aşmayın. Allah haddi aşanları sevmez. Düşmanla karşılaştığınızda ise korkmayın. Gücü elde ettiğinizde işkence etmeyin. Galip geldiğinizde israf etmeyin. Hiçbir ihtiyarı, kadını, çocuğu katletmeyin. İki ordu karşılaştığında, birbirine karşı harekete geçtiğinde, saldırılar yoğunlaştığında dahi onları öldürmekten sakının. Ganimetlere karşı aşırı gitmeyin. Cihadı dünyalık menfaatlerden arındırın. Allah ile yapacağınız alışverişteki kâr ile yetinin. Bu, çok büyük bir başarıdır.*"[35] Ebu Ubeyde b. Cerrah'a yapılan bu uyarılar İslam topraklarının bir taraftan İran içlerine diğer taraftan ise Anadolu sınırlarına dayandığı bu dönemde gerçekleşen fetih faaliyetlerinde askerin uyması gereken savaş hukuku kurallarının ana ilkeleri olarak ortaya konmuştur.

2.1. Son Çare Olarak Savaş

Hz. Ömer selefinden devraldığı fetih faaliyetlerini üç kol üzerinden yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bunlardan ilk ikisi kuzeye ve batıya (Mısır) doğru Bizans üzerine üçüncüsü ise doğuya doğru Sâsâniler üzerinedir. Balcı'nın da yerinde tespitine göre; "Bizans ve Sâsânîler'e karşı verilen mücadele ve özellikle bu iki ülkenin nüfuz alanındaki kabilelerle sürdürülen ilişkilere bakılırsa, öncelikli hedefin savaş olmadığına dair yeteri kadar veri bulunmaktadır. Savaş, bütün diplomatik yollar tükendikten sonra, son çare olarak görülmüştür."[36] Bu durum İslam savaş hukukunun temel ilkelerinden birisi olarak yukarı da ifade ettiğimiz barışın korunmasının esas olması savaşın ise bütün

---

34 Apak, *İslâm Tarihi* 2, 112.

35 İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbar* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/185-186.

36 İsrafil Balcı, "Hz. Ömer Dönemïnde Dïplomasï", Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, 2018), 1/260.

yollar denendikten sonra başvurulabilecek bir yol olduğuna dair ilkenin Hz. Ömer döneminde de işletildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Savaş kaçınılmaz olduğunda ise Hz. Ömer, her savaş öncesi İslam savaş hukukunun değişmez prensibi olan İslam'a davet esasını ise ehliyetli ve karşı taraf üzerinde etkili olabilecek kişiler vasıtasıyla yapmış, bu şekilde muhatabın ikna olma sürecini kolaylaştırmaya çalışmıştır. Örneğin Kadisiye savaşının başkomutanı Sa'd b. Ebi Vakkas'a, "*Fars ordusunun komutanına görüş ve rey sahibi güçlü adamlarını gönder ki, onu imana davet etsinler. Çünkü Allah, bu adamlarımızın dualarını Farslıların gevşemesine ve sizin zafer kazanmanıza vesile kılacaktır"* şeklinde mektup yazmıştır.[37] Bu şekilde mütesahil davranılması yanında karşı tarafın elçileri de iyi bir şekilde ağırlanmış ve onlar üzerinde iyi bir izlenim bırakılmaya çalışılmıştır. Dahası Hz. peygamberinde hayatta iken uyguladığı gibi elçilerin bütün ihtiyaçları karşılanarak kendilerine hediyeler verilmiştir.[38]

2.2. Verilen Emanlara Sadık Kalınması

İslam savaş hukukunun temel kavramlarından biri olan emân, İslam topraklarına giren veya İslam ordusuna teslim olan yabancılara verilen can ve mal güvenliği güvencesini ifade etmektedir. Arapça "emn" kökünden türeyen bu terim, "güvenlik" veya "emniyet" anlamına gelir ve İslam fetihlerinin hukuki ve ahlaki çerçevesinde önemli bir yer tutar. İslam fetihleri sırasında, kuşatma altındaki yerleşimlerde yaşayan halklara, teslim olmaları durumunda can ve mal güvenliklerinin teminat altına alınacağına dair "emânnâmeler" verilmiştir. Bu güvence, halkın teslimiyetini sağlamada önemli bir etken olmuş ve pek çok tarihsel kayıtta, bu güvenceyle birlikte halkların teslim olduklarına dair rivayetler bulunmuştur. "Emân", yalnızca bir güvence aracı olmanın ötesinde, İslam'ın fetihlerdeki adaletli yaklaşımını ve savaş hukukunun insani yönünü yansıtan bir uygulamadır. Bu bağlamda, "emân" kavramı, dönemin sosyal, siyasi ve hukuki yapısını anlamada önemli bir gösterge olarak değerlendirilebilir.[39] Bahsi geçen emannâme neticesinde teslim olan ahali eğer dininde kalmak istiyor ise artık İslam dev-

---

37 Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk (Mısır: el-Matbaatu'l-Huseyniye, ts.), 2/389.

38 Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, El-Bidâye Ve'n-Nihâye, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 7/215.

39 Nebi Bozkurt, "Eman", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı, 1995), 11/75-77.

letine zımmilik statüsüyle bağlanır ve her türlü yaşam hakkı devletin koruması altında olurdu.

Emannâmenin İslam savaş hukuku açısından bağlayıcılığı, Hz. Ömer'in bir kumandanına gönderdiği mektupta net bir şekilde ortaya konmaktadır. Mektubunda, düşmana güvence verilip teslim olanların öldürülmesinin bir ihlal olduğunu belirten Hz. Ömer, bu tür davranışların kesinlikle affedilmeyeceğini ve cezalandırılacağını ifade etmektedir. Bu durum, emân güvencesinin yalnızca bir sözleşme değil, aynı zamanda İslam hukukunun ve ahlakının temel ilkelerinin korunduğu bağlayıcı bir norm olduğunu göstermektedir. Hz. Ömer'in bu tavrı, İslam'ın fetihlerdeki adalet anlayışını ve savaş sırasında bile insani değerlerin korunmasına verdiği önemi vurgulamaktadır.[40] Nefsimi kudret elinde tutan Allah'a yemin ederim ki sizden kim emân verdiğini göstermek için elini göğe kaldırıp sonra da teslim olan düşman askerlerini öldürürse ben de kendisini öldüreceğim."[41]

Hz. Ömer'in mektubundan da anlaşılacağı üzere Hz. Ömer verilen emânlara sadakati emretmiş ve idareciliği döneminde kendisi de bu ilkelere uygun davranmıştır. Tüster şehrinin muhasarası esnasında ele geçirilen Sâsânilerin önemli komutanlarından Hürmüzan'a[42], daha önceden emân verildiği dediği hatırlatılınca verdiği emâna sadık kalmıştır.[43] Aynı olayın başka bir rivayetinde ise Muğîre b. Şube'nin Hürmüzan ile Hz. Ömer arasında tercümanlık yaptığı ve Hürmüzân'ın hile yoluyla Hz. Ömer'den eman aldığı belirtilmektedir. Hürmüzân'ın hile yaptığını anlayan Hz. Ömer'in Müslüman olmadığı sürece bu emânı kabul etmeyeceğini belirttiği ve neticede Hürmüzan Müslüman olduğu ve kendisine 2000 dirhem maaş bağlandığı anlatılmaktadır.[44]

2.3. Kudüs'ün Bizzat Hz. Ömer'e Teslimi

Tarih boyunca maddi ve manevi bakımdan dünyanın önemli merkezlerinden biri olma özelliğine sahip ola Kudüs ve çevresi bu özelliği dolayısıy-

---

40 M.Yusuf Kandehlevî, *Hayâtü's-Sahâbe*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Merve Yayınları, 2019), 2/151.

41 Kandehlevî, *Hayâtü's-Sahâbe*, 2019, 2/152.

42 Sasâni ordusunun önemli kumandanlarından birisidir. Geniş bilgi için bkz.Osman Çetin, "Hürmüzân-ı Fârisî", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı, 1998).

43 Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ Belâzürî, Fütûhu'l-Bûldân, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 437.

44 İbn Kesîr, El-Bidâye Ve'n-Nihâye, 7/144.

la tarihi süreç içerisinde birçok farklı milletin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Hz. Ömer döneminde Müslümanlar tarafından ele geçirilişi mezkûr mücadele süreçlerinden biri gibi gözükse de neticeleri itibariyle diğer işgal ve istilalardan farklılık arz etmektedir. Kudüs'ü de içine alan Filistin bölgesi, Arap Yarımadası'nın adeta kapısı mesabesinde olması Hz. Ebubekir ile başlayıp Hz. Ömer ile devam eden İslam fetihlerinin ana motivasyonlarından birini oluşturmaktaydı.[45] Bu sebeple Filistin'in güneyi 634 yılında kazanılan Ecnadeyn zaferi ile genel anlamda ele geçirilmiş[46] ve burada tutunamayacağını anlayan mağlup Bizans ordusu Kudüs'e sığınmak zorunda kalmıştır. Bu zaferden kısa süre sonra halife Hz. Ebûbekir vefat etmiş yerine Hz. Ömer halife olmuştur. Yeni halifenin iktidara gelişinden kısa süre sonra ise 636 yılında bu sefer Halid b. Velid komutasında Filistin'in kuzeyinde bulunan Yermûk mevkiinde Bizans ordusu tekrar mağlup edilmiştir. Müslümanlar tarafından hem güney hem de kuzeyden kontrol altına alınan Kudüs'ün teslim olma süreci hızlanmıştır.[47]

Filistin'in güney ve kuzeyine yönelik Müslümanların fetih faaliyetlerinin sonuçlarından haberdar olan Kudüs Patriği Sophronios ve Kudüs halkı diğer şehirlere verilen ahitnamelerin kendilerine de verilmesi şartıyla şehri bizzat halifeye teslim edeceklerini başkumandana bildirdi. Bu durumu Halid b. Velid'in yerine bölgedeki orduların başına halife tarafından kumandan tayin edilen Ebu Ubeyde b. Cerrah Hazreti Ömer'e bildirdi.[48] Haber halife Ömer'e ulaşınca danışma meclisini toplamış ve neticede bölgeye gitmesinin yerinde olduğu kanısına vardı. Hz. Ali'yi yerine vekil bırakarak hicri 16 yılının Recep ayında Medine'den yola çıkan halife Câbiye denen yerde ordu kumandanları tarafından karşılandı. Burada bir müddet kaldıktan sonra Kudüs'e doğru yola çıkarak şehre ulaştı. Bu süreçte yaşananları Haçlı Seferleri Tarihi ile ilgili çalışmalarıyla bilinen İngiliz Orta Çağ Tarihçisi Sir Steven Runciman oldukça ilgi çekici bir şekilde tasvir etmektedir.[49] Runci-

---

45 Mustafa Göregen, "Hz. Ömer Dönemïnde Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, 2018), 1/524.

46 Hakkı Dursun Yıldız, "Ecnâdeyn Savaşı", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı, 1994), 10/385.

47 Belâzürî, *Fütûhu'l-Bûldân*, 158-161.

48 Göregen, "Hz. Ömer Dönemïnde Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi", 1/525.

49 " bkz. Steven Runciman, *A History of the Crusades* (Newyork: Cambridge University Press, 1990), 3-4.

man'a göre Kudüs belirli şartlar[50] çerçevesinde Müslümanlara teslim edildi ya da daha doğru bir ifadeyle Müslümanlar tarafından teslim alındı. Kudüs ahitnamesi olarak ta ifade edilen bu şartların neleri ihtiva ettiği yapılan bazı araştırmalar tarafından ortaya konmuştur.[51]

Hz. Ömer'in Kudüs'e kadar gitmesi ve anlaşma yapması bölgeye verdiği önemi göstermesi bakımından dikkate değer olduğu gibi, aynı zamanda barışa verdiği önemin de bir tezahürü olarak görülebilir. Ahitnamenin şartları da dikkatle incelendiğinde daha önce birçok işgal ve soykırım görmüş bir beldenin böyle cömert ve merhametli hâkimlere sahip olmasının daha sonra yaşanacaklar dikkate alındığında Allah'ın bir lütfu olduğunu ifade etmek gerekir. Gerçekten de öyle olmuş ve Kudüs, 1099 yılında Haçlılar tarafından işgal edilene kadar tarihinin en huzurlu dönemini yaşamıştır. Haçlılar bölgeyi ele geçirdikleri dönemde şehirde yaşayan bütün Müslüman ve Yahudileri katletmişlerdir. Bu katliamlar bizzat olaylara şahitlik eden o dönem orduyla beraber Kudüs'e gelen Haçlı tarihçisi Fulcherius, şövalyelerin ve askerlerin akıl almaz işkence çeşitleriyle yaptıkları katliamları anlatmaktadır. Bölge yeniden huzur günlerine kavuşmak için iki asır beklemek zorunda kalacaktır.[52]

2.4. Esirlere Yapılan Muamele

Savaş esnasında veya sonrasında, rakip taraf tarafından canlı şekilde ele geçirilen muharip unsuru ifade eden savaş esirine nasıl davranılacağına dair İslam savaş hukuku Kur'an ve sünnet temelli belirli kaideler getirmiştir.[53] Bu ilkelerim ilk uygulayıcısı olan Hz. Peygamber, esirlere insana yaraşır bir şekilde davranılmasını emrederek onlara işkence edilmesine izin vermemiştir. Hz. Peygamber'in ilk örnekliğini oluşturduğu İslam hukukuna

---

50 Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, ts., 4/158-161; Ahmet Ağırakça, *Hz.Ömer* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 59.

51 Geniş bilgi için bkz. Göregen, "Hz. Ömer Döneminde Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi", 1/527; Thomas Walker Arnold, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım - Cenker İlhan Polat (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2016), 85.

52 Işın Demirkent, "Kudüs", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyânet Vakfı, 2022), 26/330; Haçlı ordusunda bulunanlardan biri olan Raymund of Aguiles'in Kudüste yaşananları anlattığı bir pasaj için bkz. August C. Krey, "Capture of Jerusalem", *The First Crusade (The Accounts of Eye-Witnesses and Participants)* (London: Princeton University Press, 1921), 261.

53 Genel olarak İslam öncesi dönemde esirlere yapılan muamele ile İslam'ın uygulaması hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Özel, "Esir", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı, 1995), 11/382-389.

göre esirlere nasıl muamelede bulunulacağına dair karar mercii devlet başkanıdır. Esir alınan asker artık devletin kontrolündedir. Hakkında verilecek karar kesinleşinceye kadar bütün temel ihtiyaçları devlet tarafından karşılanır.[54]

Hz. Peygamber'in ortaya koymuş olduğu örneklik kendisinin vefatından sonra idareye geçen halefleri tarafından da devam ettirildiği kaynaklar tarafından bizlere aktarılmaktadır. Örnek bir rivayet 642 yılında İskenderiye'nin fethi esnasında Ziyâd b. Cez' ez-Zübeydî tarafından aktarılmaktadır. Şöyle ki: "Hz. Ömer'in halifeliği döneminde İskenderiye'yi fethettikten sonra Belhib'de oturduk ve Hz. Ömer'in nasıl hareket etmemiz gerektiğine dair mektubunu beklemeye başladık. Derken mektup geldi. Bölgedeki orduların kumandanı olan Amr b. Âs bize mektubu okudu. Mektupta şu ifadeler geçmekteydi: "Bölgeden yaşanan hadisleri ihtiva eden mektubunu aldım. İskenderiye reisinin, esirleri teslim etmen koşuluyla sana cizye teklifinde bulunduğunu yazıyorsun. Allah'a yemin olsun ki; bizden sonraki Müslümanlara devamlı gelir getirecek bir cizye, paylaşıldığında tükenen ve devamlılık arz etmeyen fey'den (sulh yoluyla alınan ganimet) daha iyidir. Bundan dolayı esirleri, İslâmı kabul etmekle kavimlerinin dinlerini seçmek arasında serbest bırakıp,[55] İskenderiye reisine cizye vermesini teklif edin. İslâm'ı tercih eden esir, artık Müslümanlar arasına katılmış sayılır. Kavminin dinini seçenlere de dindaşlarına yapıldığı gibi cizye yükümlülüğü getirilecektir."[56]

Amr b. As, mektubun içeriğini inceledikten sonra, İskenderiye bölgesinin idarecisine bu konuda bilgi vermek amacıyla bir elçi göndermiştir. İskenderiye hükümdarı, Hz. Ömer'in kendileri hakkında verdiği hükmü kabul ettiğini bildirmiştir. Bu gelişmenin ardından yaşanan hadiseler, Müslümanların fetihlerdeki esas amaçlarını aydınlatan önemli bir örnek teşkil etmektedir. Râvinin aktardığına göre, yapılan anlaşma gereği esirler toplanmış, Hıristiyanlar da kendi esirlerini toplamışlardır. Ardından, her iki taraf

---

54 Mehmet Birsin, "İslam Devletler Hukukunda Savaş Esirlerine Uygulanan Yaptırımların Analizi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/21 (2012), 167-168.

55 Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, ts., 2/485; Zeynep Çetin, *Hz. Ömer'in Idarecilerine Gönderdiği Mektupların İslam Hukuku Açısından Tahlili* (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 73-74.

56 M.Yusuf Kandehlevî, *Hayâtü's-Sahâbe*, çev. Ahmet M. Büyükçınar vd. (İstanbul: Kalem Yayınevi, 2019), 1/230-231.

sırayla esirleri getirmiş ve onları İslam ile Hıristiyanlık arasında özgürce din seçmeye davet etmiştir. İslam'ı seçenleri, fetih sırasında duyulan tekbir seslerinden çok daha yüksek sesle tekbir getirerek Müslüman topluluğuna katıyorduk. Hıristiyanlıkta kalmayı tercih edenler ise, cizye vergisi yükümlülüğü getiriyorduk. Fakat bu süreçte, İslam'ı tercih etmeyen her birey, Müslümanlar arasında büyük bir üzüntüye yol açmıştır.[57]

Hz. Ömer'in mektubundan da anlaşılacağı üzere esirler için uygulanan ilk seçenek onların İslam'a davet edilmesi olmuştur. Zira cihad gibi büyük bir meşakkatin esas gayesi Allah'ın dinin yeryüzünde yayılması yani i'lay-ı kelimetullah'tır. Bu konuda Müslümanların genel olarak samimiyetini rivayette geçen "esirler İslam'ı tercih ettiklerinde sevinçten tekbir getiriyorduk" ifadesi ortaya koymaktadır. Ayrıca anlaşılmaktadır ki esirler kendi dininde kalma veya İslam'ı tercih hususunda herhangi bir zorlamaya tabi tutulmamıştır.

2.5. Mecusilere Karşı Muamele

Hz. Peygamber'in 632 yılında vefatı sonrası başlayan irtidat hareketlerinin Hz.Ebubekir döneminde izale edilmesinin ardından İslam orduları yoğun bir fetih faaliyetlerine başladıkları ifade edilmişti. Bu fetih faaliyetlerinin ana akslarından birisi Mecusilerin yoğun olarak yaşadığı İran coğrafyasıydı. Özellikle Hz. Ömer döneminde yapılan savaşlar neticesinde Sâsâni Devleti tarih sahnesinden silinmiştir. Sâsâni sınırları içerisinde yaşayan Mecusiliğe mensup halkın bu süreçten sonraki durumu ise merak edilen konular arasındadır. Burada dikkat çeken ve bu yüzden de üzerinden durulması gereken en önemli husus Mecusilerin yaşadığı bölgelerde devam eden fetih faaliyetleri sonrası bölge ahalisinin geleceğini tayin eden antlaşmaların içeriği olmalıdır. Mezkûr antlaşmaların içeriğine bakıldığında İslam savaş hukukunun gayr-i Müslim halka tanıdığı hakların hemen hemen aynı hükümleri ihtiva ettiği görülmektedir.

Buna göre; Halk dinin de kalma hususunda serbest bırakılacaktır. Antlaşma esnasında verdikleri vaatlerine ihanet etmedikleri ve cizyelerini verdikleri sürece zimmî statüsünde olacak ve bu hukuka göre muamele göreceklerdir.[58] Ayrıca zımmi statüsüyle devletin tebaası olan Mecusilerin canları, malları devletin korumasında olacak eğer halktan mali anlamda sıkıntı

---

57 Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, ts., 2/513.

58 Belâzürî, *Fütûhu'l-Bûldân*, 304.

çekip cizyesini ödemekte zorlanan varsa onlardan cizye vergisi alınmayacaktır. İbadetlerinde serbest oldukları gibi ibadethaneleri olana âteşgedeleri de yıkılmayacaktır.[59] Mecusilerin kendilerine ait bayramlarda eğlenmelerine mani olunmayacaktır.[60] Eğer Müslümanların idaresinde kalmak istemeyip göç etmek isteyen olursa onlara izin verilecek ve gideceği yere kadar güven içinde olacaktır. Yerinde kalmak isteyenlerin ise itaat etmeleri ve iyi niyetli oldukları takdirde buna müsaade edilecektir. Bütün bunlara ek olarak Mecusilerden bölge coğrafyasını iyi bilmeleri sebebiyle Müslümanlara kılavuzluk vazifesi yapmaları ve bunu yaparken de ihanet etmemeleri istenmiştir.[61]

Kara, çeşitli kaynaklara dayanarak, Hz. Ömer dönemi ve sonrasında Müslüman-Mecûsî ilişkilerinin gelişimine dair önemli bir değerlendirme yapmaktadır. Şöyle ki; İbn Hurdâzbih (280/893), İbn Havkâl (287/900), İbnü'l-Fakîh (289/902), İstâhrî (340/951 sonrası) ve Makdisî (390/1000) gibi Müslüman coğrafyacıların eserlerinde yer alan kayıtlara göre, Mecûsî nüfusu, IV./X. yüzyılın sonlarına kadar İran ve çevresindeki bölgelerde yaygın bir şekilde yaşamaya devam etmiştir. Bu gözlemler, İslam ordularının İran'ı fethetmesinin ardından uzun bir süre geçmesine rağmen, Mecûsîlerin önemli ölçüde dini özgürlüklerini koruduklarını ve toplumsal yapılarının büyük oranda bozulmadığını göstermektedir. Özellikle kutsal mabetlerini ve dini ritüellerini sürdürebilmeleri, İslam yönetiminin, fethedilen topluluklara karşı hoşgörü ve dinî özgürlük sağladığını gösteren önemli bir kanıt sunmaktadır. Bu durum, İslam fetihlerinin yalnızca askeri zaferlerden ibaret olmadığını, aynı zamanda belirli bir kültürel ve dini çeşitliliğin korunmasına yönelik bir anlayışı da içerdiğini ortaya koymaktadır.[62]

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere İran coğrafyasında yaşan Mecusiler Müslümanların bölgede hâkimiyet kurması sonrası da eski yerlerinde yaşamaya devam etmişlerdir. Şu da var ki, Mecusiler başka şehir ve bölgelere göç etme hakkına da sahiptiler. Netice itibariyle Müslümanlar, verdikleri sözde sadık kaldıkları sürece Mecûsîleri eski konumlarında bırakmışlar, onlara karışmamışlardır.[63] Nerdeyse bir asra yaklaşan Filistin ve

---

59 Belâzürî, *Fütûhu'l-Bûldân*, 363.
60 Belâzürî, *Fütûhu'l-Bûldân*, 372.
61 Belâzürî, *Fütûhu'l-Bûldân*, 300.
62 Cahid Kara, "İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar)", *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Güz 2013), 24.
63 Kara, "İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar)", 25.

çevresini Müslümansızlaştırma faaliyetleri ile karşılaştırıldığında Müslümanların bu meyanda sergilemiş oldukları ahlaki duruş bariz bir şekilde kendini göstermektedir.

2.6. Cizye'nin İade Edilmesi

Cizye "kâfi gelmek, karşılığını ödemek" anlamındaki ceza mastarından türemiş bir isimdir. İslâmî literatürde, gayri Müslimlerin ödedikleri verginin cizye olarak isimlendirilmesi, Müslümanlarla savaş halinde olanlardan (harbi) ayrı tutulmalarına, can ve mal güvenliğine kavuşmalarına ***karşılık*** sayılması nedeniyledir. İslâm hukukunda cizye, gayri müslim tebaa (zimmî) ile yapılan zimmet/eman/güvence antlaşması sonucunda alınır.[64] Bu antlaşma sonucunda zimmîler belirli miktarda vergi öder ve ödedikleri vergi dolayısıyla birtakım haklara da sahip olurlar. Bu hakların başında askerlikten muafiyet ve güvenliklerinin İslâm Devleti tarafından sağlanması gelmektedir. Bu İslâm Devleti'nin üzerine aldığı bir sorumluluktur. İslâm Devleti'nin herhangi bir nedenden dolayı yüklenmiş olduğu sorumluluğu yerine getirememesi gayri müslim tebaadan cizye sorumluluğunu düşürdüğü gibi o yıl için alınan verginin iadesini de gerektirir.[65] Teori de bu şekilde ifade edilen durumun pratikteki karşılığına dair örnekleri tarih kitaplarındaki rivayetlerden tespit edebilmekteyiz. Örneklerden birisi Hz. Ömer döneminde Şam cephesinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Rivayete göre daha önceden fethedilen Humus şehri halkından cizye vergileri tahsil edilmişti. Aradan belirli bir zaman geçtikten sonra Bizans İmparatoru Herakleios'un büyük bir ordu hazırlatarak Yermük Savaşı için Müslümanların üzerine gönderdiği haber alındı. Müslümanlar, daha önce aldıkları cizye vergisini iade ederek, savaş nedeniyle onlara koruma ve destek sunamayacaklarını belirtmiş ve güvenliklerinin kendi sorumlulukları olduğunu ifade etmişlerdir Humus halkı ise, Müslümanların adaletli yönetimini, daha önceki zalim yönetimlerden çok daha üstün görerek, Herakleios'un ordusuna karşı Müslümanlara destek vereceklerini açıklamıştır. Aynı şekilde, bölgedeki Yahudiler de, Tevrat'a olan bağlılıklarını ifade ederek, Herakleios'un ordusunun Humus'a girmesini engellemek için Müslümanlarla birlikte hareket edeceklerini beyan etmişlerdir. Ayrıca, Müslümanlarla

---

64 Mehmet Erkal, "Cïzye", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı, 1993), 8/42-45.

65 Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 3/216.

antlaşmalı diğer şehirlerdeki gayri müslim topluluklar da, Rumlar'ın üstün gelmesi durumunda eski zulüm koşullarına geri dönme tehdidinde bulunmuş, ancak Müslümanlardan herhangi birine zarar gelmemesi durumunda verdikleri sözlere sadık kalacaklarını belirtmişlerdir. Yermük Savaşı'nın Müslümanların zaferiyle sonuçlanmasının ardından, bu şehirler halkı, fetih sonrasındaki zaferi kutlayarak, yeniden cizye vergilerini ödemeye başlamışlardır.[66]

Rivayette özellikle dikkatleri çeken husus dönemin süper güçlerinden birsi olarak ifade edebileceğimiz Bizans ile girişilecek büyük bir savaş öncesi hem de ordunun teçhiz edilmesi için maddi anlamda ciddi ihtiyacın olacağı açık olan bir durumda dahi Müslümanların ahlaki anlamda örnek bir duruş sergilemeleridir. Müslümanlar o gün bölge halkı üzerinde zaten hâkim durumda ve dileseydiler böyle bir tasarrufta bulunmazlar ve kimse de hesap soracak güçte değildir. Zannıca Müslümanları böyle bir duruş sergilemeye iten ahirete iman yani hesap verme bilinci olmalıdır.

Cizye ile ilgili özellikle bilinmesi gereken hukuki ilkelerden birisi de eğer gayr-i müslim tebaa bölgenin savunmasında Müslümanlarla beraber hareket ederse onlardan cizye yükümlülüğünün kalkması ilkesidir. Bu durumla ilgili de Hz. Ömer döneminde yaşanan bir hadise bize rivayet edilmektedir. Rivayete göre Müslümanlar Ermeniyye bölgesinde meydana gelen savaşlar neticesinde birçok yer ele İslam hâkimiyetine girmişti. Bu yerlerden birisi de Berraz veya Berza'a -*tespit edebildiğimiz kadarıyla bugün Karabağ bölgesini ifade etmekte*-[67] isimli bölgeydi ki burada idareci olarak Süraka b. Amr vazifelendirilmişti. Süraka, bölge halkıyla Hz. Ömer'in haberi olmadan bir antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmaya göre Süraka Ermeniyye halkı düşmanla yapacakları savaşlarda Müslümanlara yardımcı olacaklar ve bunun karşılığına cizye vermekten muaf tutulacaklardı. Süraka da bu teklifi kabul ediyor ve o sene cizye vergisinden muaf tutuyor. Bu durum Hz. Ömer'e bildirilince onun bu uygulamaya cevaz verdiği ifade edilmektedir.[68]

Hz. Peygamber sonrası dönemde başlayıp Hz. Ömer döneminde yoğunlaşan fetih faaliyetleri sonucunda Hıristiyanlığın farklı mezhebine ve diğer

---

66 Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, 160.

67 Zübeyr Yıldız, "İslâm Kaynaklarına Göre X. Asırda Karabağ'ın Tarihi Coğrafyası", *Anasay* 28 (2024), 54.

68 Abdülkerim Zeydân, *Ahkâmu'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'minîn fî Dâri'l-İslâm* (Beyrut: Müessesetü'r- Risâle, 1986), 155-156.

dinlere mensup birçok grup Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Savaşlar sonucunda gayr-i müslim unsurlara nasıl davranılacağına dair Peygamber tarafından konulan ilkeler Hz. Ömer döneminde de tamamen uygulanmıştır. Hz. Ömer'in, İslam yönetimindeki adalet ve hoşgörü anlayışını ne denli önemsediğini, vefatından hemen önceki vasiyetinde görmek mümkündür. Bu vasiyetinde, kendisinden sonra gelecek halifeye, Resulullah'ın zimmeti altındaki milletlerin ahitlerine riayet edilmesini, onlara zulüm ve haksızlık yapılmamasını, ayrıca halkın ekonomik yükünü arttırmamak amacıyla güçlerinin yetmeyeceği vergi konulmamasını tavsiye etmektedir.[69]

Sonuç

Tarihi süreç göstermektedir ki savaşlar insanlık tarihinin seyrini değiştiren ana unsurlardan biridir. Savaşların ana nedeninin ise insanların ve buna paralel olarak toplumların hırsları olduğu anlaşılmaktadır. Kaçınılmaz olan savaşın ise belirli bir hukuki çerçevede yürümesinin yolu ise yine insanlığın içinden çıkamadığı bir durum olarak yüzyıllarca devam etmiştir. Bir din olarak VII. yüzyılın başında ortaya çıkan İslam'ın savaşa ve onun ahlakına dair getirdiği bakış açısını anlayabilmek için o yüzyıl toplumlarının aynı olgulara bakışı ile karşılaştırmak yeterli olacaktır. Yazılı kaynaklar üzerinden yapılan tespitlere göre İslam öncesi dönemdeki toplulukların savaşın ortaya çıkışı için haklı gerekçelere ihtiyaç duymadığı genel olarak savaşı, çekişmeyi bir hayat tarzı olarak benimsedikleri görülmektedir. İslâm ise savaşa; yeryüzünde haksızlığın önlenmesi, Allah'ın dinine davetin önündeki engellerin kaldırılması ve meşru müdafaa gibi şartlar çerçevesinde onay vermektedir.

Kur'an'ın ve sünnet temelli teorik çerçevesi çizilen savaş ahlakının bizzat yaşadığı dönemde Hz. Muhammed tarafından pratiğe döküldü görülmektedir. Hz. Muhammed yaşadığı dönemde birçok savaşla yüzleşmek zorunda kalmış bu savaşlarda, esirlere muameleden çevre hassasiyetine, intikam, şan, şöhret gibi kişisel ihtiraslardan arındırmaya kadar birçok hususta ashabına pratik örneklik sergilemiştir. Kendisinden sonra onun dünyevî mirası olan devlet başkanlığını yürüten halifelerinin ilki Hz. Ebubekir'in peygamberden tevarüs ettiği savaş ahlakına dair meseleleri titizlikle takip ettiği görülmektedir.

---

69 Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim, Kitâbu'l-Harâc, 289.

634 yılında halife olan Hz. Ömer selefinden devraldığı fetih faaliyetlerini daha da yoğun bir şekilde devam ettirmiştir. Onun savaş politikasının genel çerçevesine baktığımızda seleflerinden farklı olmadığı anlaşılmaktadır. O da savaşı son çare olarak düşünmekte ve bütün diplomatik yollar denendikten sonra başvurulan son bir çare olarak görmektedir. Savaş kaçınılmaz olduğunda ise ona dair ahlaka sonuna kadar riayet ettiği rivayetlerden tespit edilmektedir. Hz. Ömer'in, Kudüs patriğinin şehri kendisine teslim etme teklifini kabul ederek bizzat Kudüs'e gitmesi ve orada halkına bir emanâme vermesi, onun hem bölgeye verdiği önemi hem de barışçıl bir yönetim anlayışını benimsediğini gösteren önemli bir örnektir. Bu eylem, fethedilen topraklarda halkların can ve mal güvenliğini koruma, dini özgürlükleri sağlama ve barışçıl bir yaşam ortamı yaratma yönündeki kararlılığını ortaya koymaktadır. Hz. Ömer'in bu tutumu, İslam fetihlerinde adalet ve hoşgörüyü temel alan bir yönetim anlayışını yansıtmaktadır. Ahitnamenin şartları da dikkatle incelendiğinde daha önce birçok işgal ve soykırım görmüş bir beldenin böyle cömert ve merhametli hâkimlere sahip olmasının daha sonra yaşanacaklar dikkate alındığında Allah'ın bir lütfu olduğunu ifade etmek gerekir. Gerçekten de öyle olmuş ve Kudüs, 1099 yılında Haçlılar tarafından işgal edilene kadar tarihinin en huzurlu dönemini yaşamıştır. Hz. Ömer'in hilafeti sürecinde birçok gayr-i Müslim unsur İslam devletinin tebaası olmuştur. Onlara nasıl muamele edileceğine dair Hz. Peygamberden öğrenilen ilkeler Hz. Ömer döneminde de tamamen uygulanmıştır. Hz. Ömer'in bu konudaki hassasiyeti, şehadetine yol açan suikast girişiminin ardından kendisinden sonraki halifeye yaptığı vasiyetinden tespit edilebilmektedir.

Kaynakça

Abdurrahman b. Muhammed, İbn Haldûn - thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. *Muḳaddime*. 2 Cilt. Dımeşk: Dâru Ya'rûb, 2004.

Acar, Cafer. *İslâm'da Savaş (Cahiliye ve Risalet Döneminde Savaş Olgusu)*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.

Ağırakça, Ahmet. *Hz.Ömer*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.

Akad, Mehmet Tanju. *Modern Savaşın Temel Kavramları*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.

Apak, Adem. *İslam Tarihi 2*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 24. Basım, 2020.

Arı, Mehmet Salih. "Üsame b. Zeyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/361-363. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.

Arnold, Thomas Walker. *İslam'ın Tebliğ Tarihi*. çev. Bekir Yıldırım - Cenker İlhan Polat. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2016.

Aslan, M. Yasin. "Savaş Hukukunun Temel Prensipleri". *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 21/79 (Kasım 2008), 235-274.

Ayyıldız, Mehmet Nuri. "İslâm Hukukuna Göre Savaş Hukuku". *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Nisan 2023), 59-84.

Balcı, İsrafil. "Hz. Ömer Döneminde Diplomasi". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. ed. Ali Aksu. 1/255-276. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, 2018.

Bayatlı, Münir H. *Kur'an'da Savaş Olgusu*. Araştırma Yayınları, 2009.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-Büldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

Birsin, Mehmet. "İslam Devletler Hukukunda Savaş Esirlerine Uygulanan Yaptırımların Analizi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/21 (2012), 163-194.

Bozkurt, Nebi. "Eman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/75-77. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

Buhârî,Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. el-Câmiʿu'ş-şaḥîḥ, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.

Cabiri, Muhammed Abid. *Arap Siyasal Aklı*. çev. Vecdi Akyüz. Mana Yayınları, 2018.

Çetin, Osman. "Hürmüzân-ı Fârisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/498. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Çetin, Zeynep. *Hz. Ömer'in Idarecilerine Gönderdiği Mektupların İslam Hukuku Açısından Tahlili*. Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Demirkent, Işın. *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Yayınları, 1997.

Demirkent, Işın. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/329-332. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, es-Sünen. Beyrut: Mektebetü'l-Asriye.

Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, İbn Sa'd. *et- Tabakâtü'l-Kübrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim. *Kitâbu'l-Harâc*. çev. Ali Özek. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022.

Ebü'l- Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. Kum: Neşrü Edebi'l-Havza, 1405.

Emin, Ahmed. *Fecru'l-İslam (İslam'ın Doğuşu)*. çev. Serdaroğlu. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976.

Erkal, Mehmet. "Cizye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/42-45. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.

Göregen, Mustafa. "Hz. Ömer Döneminde Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. ed. Ali Aksu. 1/523-531. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, 2018.

Grotıus, Hugo. *Savaş ve Barış Hukuku*. çev. Seha L. Meray. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1967.

Hodgson, Marshall G.S. *İslam'ın Serüveni*. çev. Berkay Ersöz. 3 Cilt. Ankara: Phoenix, 2017.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *El-Bidâye Ve'n-Nihâye*. çev. Mehmet Keskin. 14 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.

İbn Kuteybe. *Uyûnü'l-Ahbâr*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Kandehlevî, M.Yusuf. *Hayâtü's-Sahâbe*. çev. Ali Arslan. İstanbul: Merve Yayınları, 2019.

Kandehlevî, M.Yusuf. *Hayâtü's-Sahâbe*. çev. Ahmet M. Büyükçınar vd. 4 Cilt. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2019.

Kara, Cahid. "İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar)". *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Güz 2013), 19-59.

Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslam Hukuku*. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

Kitabı Mukaddes.İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş -Muzaffer Şahin.Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.

Krey, August C. "Capture of Jerusalem". *The First Crusade (The Accounts of Eye-Witnesses and Participants)*. 242-280. London: Princeton University Press, 1921.

Macit, Yunus. "Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber'in Sünnetinde Doğal ve Fiziki Yapının Masuniyeti". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1 (2005), 95-110.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, el-Câmiʿu's-ṣaḥîḥ, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkī. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.

Nesâî,Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. Sünen-i en-Nesâî'l Kübra. Beyrut: Daru'l Kitabü'lİlmiyye.

Özdemir, Ahmet. *İslam Hukukunda Uluslararası Kamu Düzeni ve Savaş Hukuku*. Ankara: Murat Kitabevi, 2017.

Özel, Ahmet. "Esir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/382-389. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

Runciman, Steven. *A History of the Crusades*. Newyork: Cambridge University Press, 1990.

Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*. 12 Cilt. Mısır: el-Matbaatu'l-Huseyniye, ts.

Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*. 12 Cilt. Mısır: el-Matbaatu'l-Huseyniye, ts.

Yaman, Ahmet. *İslam Devletler Hukukunda Savaş*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Ecnâdeyn Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/385. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

Yıldız, Zübeyr. "İslâm Kaynaklarına Göre X. Asırda Karabağ'ın Tarihi Coğrafyası". *Anasay* 28 (2024), 47-69.

Zeydân, Abdülkerim. *Ahkâmu'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'minîn fî Dâri'l-İslâm*. Beyrut: Müessesetü'r- Risâle, 1986.

Zuhayli, Vehbe. *İslam Hukukunda Savaş*. çev. İsmail Bayer. İstanbul: İhtar Yayıncılık, 1996.